

Београд 1603. године, како га је видео један ратни заробљеник

МАРИЈА БАЈАЛОВИЋ-ХАЦИ-ПЕШИЋ

Сл. 1. Ференц Ватај, аутор цртежа Београда,
оплакује у тамници своју судбину
Fig. 1. Ferenc Wathay, auteur du dessin de Belgrade,
pleurant son sort en prison

Београд је, због свог положаја у овим просторима Балкана, више од других градова Србије привлачио пажњу цртача и картографа, нарочито од XVI до XVIII века, кад је био у жижи политичког интересовања Турске, Угарске и Аустрије. Графички прикази изгледа Београда, откривани у XIX веку и доцније по архивима, музејима и библиотекама широм света¹, пружили су нова сазнања о његовим изгубљеним ликовима. Број старих дрвореза и картограф-

ских докумената сакупљених до данас у нашим збиркама ни издалека није коначан. Неочекивано, изненада, појави се неки нов извор, извучен из дотадашње анонимности трудом трагача за културним добрима. Такав предмет обогати, понекад, нашу баштину прегрштом нових података о градитељству једног прошлог доба.

Највећи део досад сакупљених панорамских и картографских приказа Београда настао је из стратегијских разлога. Постоје, међутим, и ликовна остварења, која су настала под посебним условима, рађена на лицу места, не ради војног осматрања непријатељског упоришта. Такве представе имају посебну изворну вредност, јер садрже много више локалних боја, појединости неважних за ратне операције, али драгоцених за упознавање урбанистичког ткива града у одређеним историјским условима. Једном таквом ликовном приказу Београда, за сада јединственом, поклањамо овом приликом пажњу.

У досад сакупљеном фонду ликовних докумената о Београду има веома мало оригиналних радова, посебно из периода од краја XV до средине XVII века. Њихов број се незнатно повећава од девете деценије XVII века, што је повезано с аустријским заузимањем Београда 1688. године.

Цртеж изгледа Београда о коме је реч припада најстаријим представама Београда. Он се налази у једном књижевном остварењу посебне врсте, хроничи — песмарици и сликовници уједно — насталој у самом освиту XVII века. Аутор овог оригиналног дела био је Ференц Ватај (Ferenc Wathay), официр мађарске страже у Секешфехервару. Када су Турци у дугом турскоаустријском рату опсели овај град и заузели га 1602. године, после жестоких борби, заробљени браниоци Секешфехервара, а међу њима и Ференц Ватај, спроведени су у ропство до тамнице „Седам кула“ у Цариграду, путем

¹ Најстарију колекцију гавира Београда сакупио је, крајем XIX века, београдски индустријалац Ђорђе Вајферт и поконио Београдском универзитету, а овај, 1948, Музеју града Београда, који поседује највећу збирку гавира. Оне се још налазе у Народној библиотеци у Београду, а фотокопије из архива и библиотека Беча, Карлсруеа, Берлина и других европских градова у Заводу за заштиту споменика културе града Београда и у Пројекту за научно проучавање Београдске тврђаве при Археолошком институту.

бесконечно дугим, преко Будима и Београда.² Одличан цртач и очигледно обдарен и књижевничким даром, Ватај је целим овим путем и у годинама дугог тамновања у Цариграду водио дневник. По повратку из турског ропства, успео је да у Мађарску донесе овај свој мучни животопис. Он се сада чува у рукописном одељењу Мађарске академије наука³, а научно је обрађен и објављен 1976. године.⁴ Илустрована цртежима у боји градова кроз које је невољно пролазио, скицама успутних доживљаја и патетичним композицијама о трагичном положају њеног аутора (сл. 1), ова хроника представља праву ризницу зналачки осмотрених и у времену задржаних података о градовима дуж цариградског друма.

На своје тегобном путу заробљеног ратника, Ватај је 1603. године извесно време боравио и у Београду, окован, како сам каже, „у тамници у далеком крају Београда“. Вероватно је повремено и ослобађан тамничких зидова, јер је за време свог боравка успео да забележи, у колорисаном цртежу, верну панорамску слику града. Београд га је, изгледа, одушевио својим положајем и изгледом, јер је у десном углу цртежа записао:

„Északrul így látszik jó Nándorfejevárvár Szebb

he!

kinél talánd földön soha nincs már Melly az Magyaroktul
hogy elkölt, oh ki kár."

То би у слободном преводу било: „Тако са
севера изгледа добри

Нандорфејервар. Лепшег

места на свету можда никад није

било,

а који су Мађари изгубили, о, каква штета."⁵

После турског плана Београда из 1492. године и Решовог дрвореза из 1522. године, ово би била, по хронолошком реду, трећа представа Београда која није произвољна компилација ранијих узора, већ верно дата слика града како га је, на лицу места, видео Ференц Ватај (сл. 2). У околностима у којима се налазио, заробљен и немоћан да користи друге ликовне изворе, он је имао само очи помног посматрача и веште руке цртача да у ограниченим могућностима пренесе своја запажања на хартију, на два листа свога дневника. То је чинио вероватно у тренуцима одмора, између тешких физичких радова на изградњи Београда, у којој су учествовали и ратни заробљеници. Изгледа да је Београд посматрао са Великог ратног острва, на коме је секао шуму или учествовао у градњи неког објекта.

Цртеж изгледа Београда из 1603. године веома је значајан за утврђивање стања тврђаве и насеља пре велике реконструкције крајем XVII века, утолико пре што је до сада постојала велика празнина у оригиналним ликовним

приказима Београда за период од 1522. до 1683. године, тј. од Решовог дрвореза до италијанског плана.⁶ Иако су на цртежу Ференца Ватаја односи између појединих делова фортификација донекле деформисани и упрошћени, вероватно и због положаја са кога су посматрани, тврђава је у целини тачно приказана. Посебну вредност представљају прикази делова насеља, како у оквирима тврђаве, тако и ван ње, у предграђима, у којима је сагледао атмосферу типичне турске вароши.

Према цртежу Ференца Ватаја, Београд је 1603. године био добро заштићен град. Високи бедеми са зупцима и низом кула утопљених у градска платна штитили су подједнако Горњу тврђаву и подграђе у Доњем граду. Они су као обруч обавијали средњовековно језгро града, а око њега су се ширила предграђа, од којих се виде само крајњи делови уз дунавску и савску обалу, заштићени палисадама на прилазу са река.

Београдски град подељен је на пет делова: два у Горњем и три у Доњем граду, сваки омеђен снажним бедемима са зупцима при врху. У Горњем граду доминира Унутрашње утврђење својим положајем и висином бедема, баш као што запажа, пола века касније, и француски путописац Кикле: „Тај град има у ствари три града, од којих последња два служе за одступницу, у случају препада, и један је виши од другог. Он доминира двома рекама и читавом равницом према Немачкој и Мађарској."⁷ На Ватајевом цртежу Унутрашњи град штите турска капикула — тамница и још четири куле, међу којима се висином истиче Небојша, и то

² J. von Hammer, *Istorija turskog (osmanskog) carstva* 2, Zagreb 1979, 150. М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Капикула — тамница београдског Нарина*, Годишњак града Београда XXXI (у штампи), даје историјске и археолошке податке о групама за робљеника који су током XVII века пролазили кроз Београд.

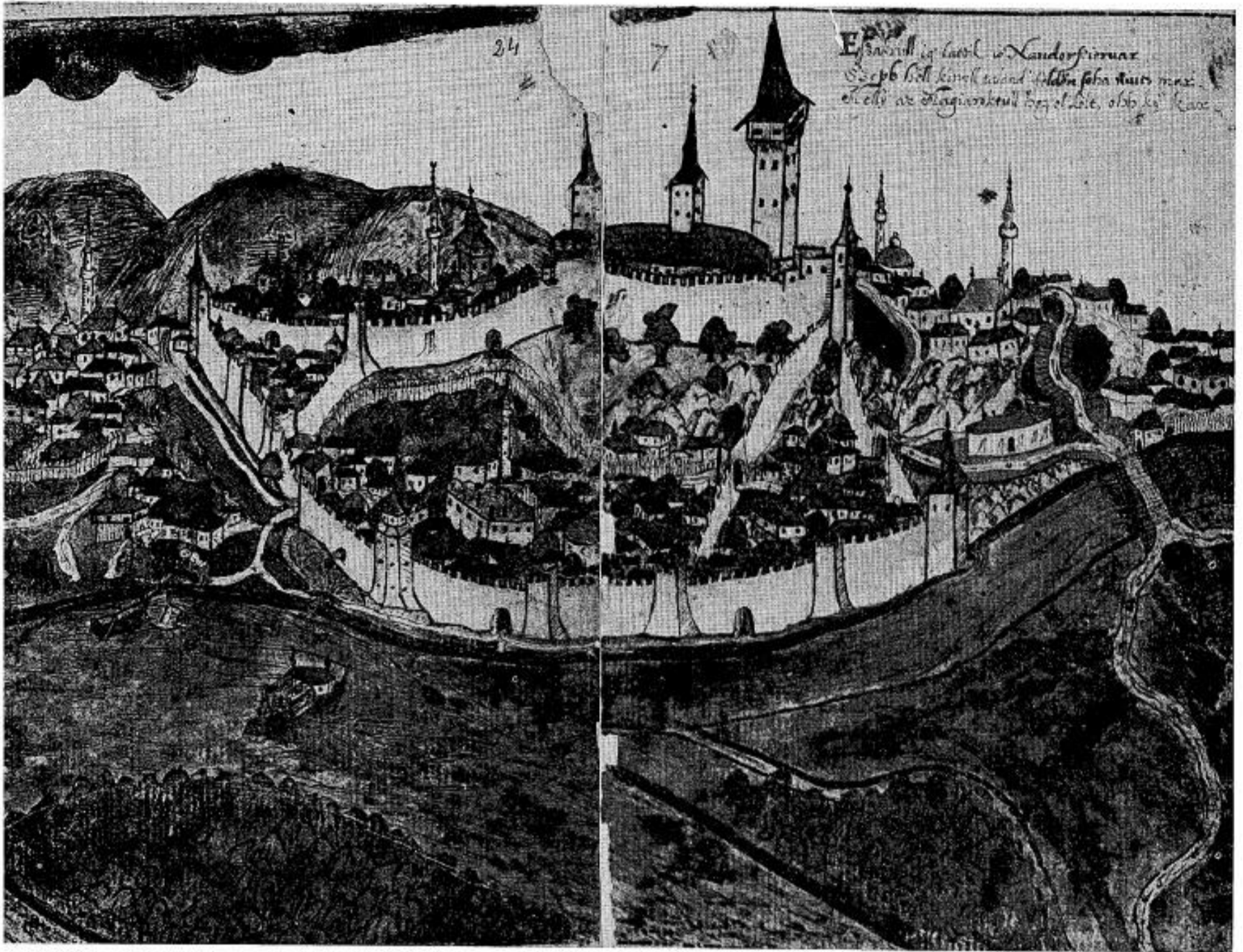
³ Рукопис има 133 странице. Сигн.: К 62. Топло захваљујем др Gyôzô Gerô, стручњаку Историјског музеја Будимпеште, на свим подацима из Дневника, као и фотографијама оба цртежа који се овде објављују. Дугујем захвалност и др А. Андрејевићу на почетним подацима о овом ликовном извору.

⁴ Дело је објављено под насловом: *Wathay Ferenc Enekeskonyve*, Budapest 1976. Састоји се од две свеске. У првој је факсимил рукописа, а у другој превод, примедбе и закључак. Аутори: Belia, Gyorgy и Nagy Lajos.

⁵ Колорисан цртеж налази се на стр. 23а—24б оригиналног рукописа; *Wathay Ferenc, нав. дело*, св. 2, 167.

⁶ М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *О дрворезу Београда из 1522. године*, Зборник за ликовне уметности 16 (Нови Сад 1980) 261—269; Ж. Скаламера, М. Поповић, *Нови подаци са плана Београда 1683. године*, Годишњак града Београда XXIII (1976) 33—57.

⁷ М. Марковић, *Један француски путописац у нашој земљи 1658*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду VII (1934) 314.

Сл. 2. Београд, 1603. године, цртеж у боји Ференца Ватаја (Мађарска академија наука)

Fig. 2. Belgrade en 1603, dessin en couleur dû à Ferenc Wathay (Académie hongroise des sciences)

не само на овом простору већ доминира целим градом. Свом дужином унутрашњег простора овог градића уздиже се кров грађевине која је, изгледа, била прислоњена уз јужни бедем. Остали део Горњег града испуњен је крововима мањих кућа, изнад којих се уздижу три објекта: џамија султана Сулејмана са високим минаретом, висока кула иасупрот излазној северној капији Горњег града и квадратна кула, вероватно угаона, на југоисточној страни, завршена на врху зупцима.

Од Горњег града посебан бедем спушта се ка Доњем граду, затварајући на тај начин Источно подграђе, које је на спољњој страни заштићено тзв. Јакшићевом кулом и још једном кулом квадратне основе на средини источног бедема. Овај део града повезан је са Горњим градом капијом у полукружном бедуму Горњег града.

Насеље у Доњем граду подељено је на два дела бедемом који полази од угаоне куле Унутрашњег града и спушта се до Саве. Упоредо с овим пружа се и други бедем од Унутрашњег града, који се постепено удаљава од првог, об-

разујући један троугаони простор, Западно подграђе, испуњено махалама Болмахисара.

Поред добро уочених делова града, аутор је нацртао и два пристаништа, дунавско и савско, означена капијама окренутим ка рекама, између заштитних кула. Поред куле Небојше налази се мали залив, премошћен на излазу. У његовој близини, на средини Дунава, усидрена је верно приказана воденица.

На цртежу су приказане и комуникације кроз град и ка граду. Сви путеви из дунавског дела насеља, као и са обала Дунава, воде ка Источној капији II у Доњем граду. Средином насеља у Доњем граду, од Источне капије II, кроз капију у бедуму Болмахисара па све до излазне капије на западу, протеже се пут који се затим рачва у два смера. Први води до понтонског моста на Сави, а други уз стрме стране београдског града ка Краљкапији на западној страни тврђаве. Ка понтонском мосту води још један стрми пут са степеницама — из српског насеља на савској падини.

То би био кратак опис Београда како га је видео Ференц Ватај. Било је потребно изнети

га, јер сасвим одговара досадашњем сазнању о београдском граду, стеченом на основу резултата археолошких радова и анализа картографских извора.

Поред добро ухваћене опште слике, на овом драгоценом извору постоје значајни детаљи, који су били саставни део урбанистичког лика града у старијем периоду турске власти. Њима треба посветити више пажње јер су аутентични, а неки од њих се први пут јављају баш у овом ликовном прилогу.

Они се могу груписати на следећи начин:

1. детаљи одбрамбених и војних постројења града;
2. објекти трговачког и култног карактера у оквиру насеља унутар бедема и у предграђима,
3. детаљи балканскооријенталне стамбене архитектуре XVI—XVII века.

О свима њима говорићемо опширније.

Већ је речено да је Ватај приказао Београд као добро утврђен град, опкољен високим бедемима са кулама. Осим овог обезбеђења, на слици се јасно виде и низови коља — *палисада*, не само као заштита отворених предграђа од могућих напада са река већ и самог града. Палисаде су постављене унутар Доњег града, на дунавској падини, од североисточног бедема, дуж целог горњоградског платна, све до капије западног подграђа. Оне штите, са обе стране, и веома стрм пут који води ка северној капији Горњег града (сл. 3).

Постојање палисада указује да су Турци наставили са средњовековном праксом обезбеђења града. Наиме, густо коље преплетено грањем на дунавској падини приказано је још на Решовом дрворезу из 1522. године, а ови нови подаци са почетка XVII века говоре да су Турци предузимали исте мере и пре одбране града 1688. године⁸, вероватно већ крајем XVI века, пред велики турски рат са Аустријом 1593—1606. године.

Драгоцену новину цртеж доноси код изгледа *градских капија*, које су део урбанистичког лика града и истовремено његова заштита. На цртежу су оне приказане двојако. Док су улази у Горњи град и капије код оба пристаништа представљени једноставно засведеним отворима у беду, дотле су капије Доњег града, исто тако уклопљене у бедем, приказане као монументални објекти, широких и високих зидова, покривени кровом на две воде. Оне се високо уздижу над бедемима и својим местом указују на правац тачно ухваћених комуникација кроз Доњи град. Наиме, пут кроз Доњи град, поплочан калдрмом, потврђен је и испитивачким радовима.⁹ Једна од ових капија откривена је археолошким радовима у беду Западног подграђа на истом месту, на самом почетку падине. Очувана је до почетка лучног отвора, који се види и на цртежу. На објекту је запажено неколико грађевинских фаза, од којих је

нарочито приметна она из XVI века, из времена настанка утврђеног насеља Болмахисара¹⁰, што све говори у прилог веродостојности њиховог изгледа на цртежу. Када је реч о капијама, треба рећи да је у досад сакупљеном фонду ликовних извора за историју Београда ово њихов најубедљивији приказ (сл. 4).

Понтонски мост преко Саве и мочварног земљишта на сремској страни нацртан је на правцу пута који се, на београдској страни, раздваја, те један крак води ка насељу на савској падини, а други ка излазној капији Западног подграђа. На сремској страни пут се исто тако рачва, на самом почетку непокретног дела моста који лежи на стубовима. Мост заслужује посебну пажњу, јер је ово његово прво и једино виђење у ликовним изворима.

Први подаци о понтонском мосту преко Саве потичу из 1521. године и везани су за прелаз турских трупа преко Саве приликом опсаде Бео-

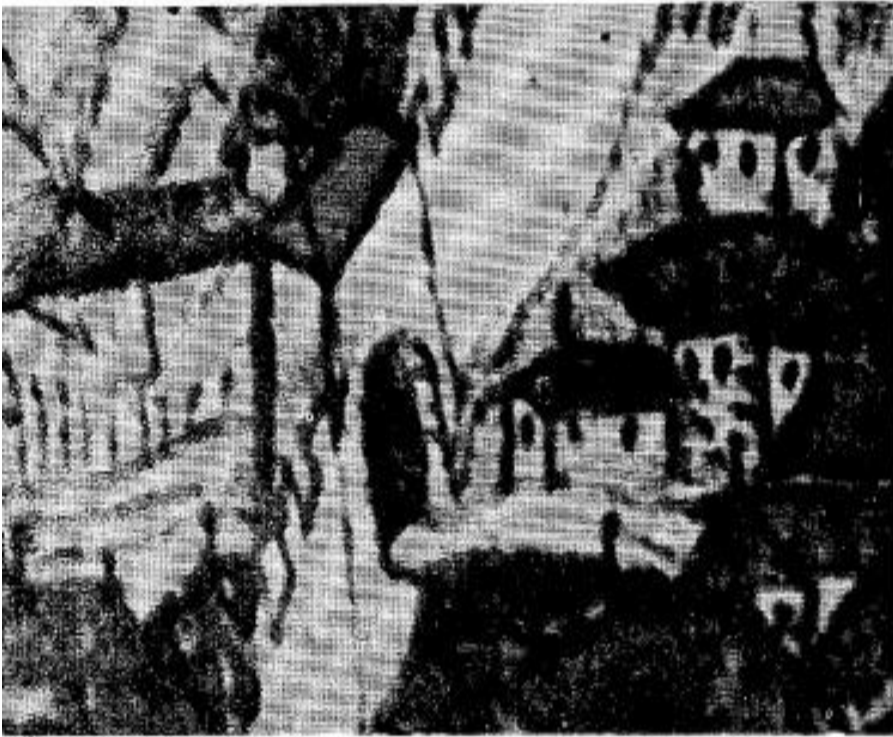
⁸ М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 134.

⁹ Г. Марјановић-Вујовић, *Доњи град*, Историја Београда 1, Београд 1974, 314.

¹⁰ Иста, *Западно подграђе*, Археолошки преглед 12 (1970) 163.

Сл. 3. Детаљ палисада у Доњем граду и делови махала с обе стране пута
 Fig. 3. Détail des palissades de la Ville basse et parties des petites rues des deux côtés de la route

Сл. 4. Капија Болма-хисара
 Fig. 4. La porte Bolma-Hisar

града.¹¹ Како су турски понтонски мостови подизани ради одређеног војног похода, они нису били дуга века и често су замењивани новим. Тако се убрзо јављају нове вести о обнови или подизању новог објекта преко Саве, најпре 1532, а затим 1566. године.¹² Мост који се налази на нашем цртежу подигнут је 1596.¹³ и служио је за одлазак војске на север и допрему снабдевања и појачања, а исто тако и за повратак војске на зимовање у Београд у току великог турског рата 1593—1606. године на северним границама Царства.¹⁴ Његов детаљан опис оставио је Прандштетнер, секретар једног аустријског царског изасланства које је ишло у Цариград 1608. године, дакле пет година после Ватајевог виђења. По Прандштетнеру, мост је био комбинација понтонског и сталног моста. Над Савом је износио 800 корака, а укупна дужина му је била 4000 корака, укључујући део који је премошћивао водоплавно земљиште на сремској страни. Покретни део моста, над Савом, био је састављен од понтона, а непокретни, преко рита, положен на стубове, који нису вирили над водом више од једног хвата.¹⁵ Овај опис потпуно се поклапа са сликом коју је оставио Ватај, те се на основу овог детаља може са доста сигурности говорити о веродостојности података и за друге објекте на цртежу. Кућица поред моста на београдској обали, од које полази палисада која штити Савско на-

сеље, вероватно је стражара која се помиње 1664. године, са напоменом да је иста као у Будиму.

Позније представе моста на Сави, како на ликовним изворима из друге половине XVII века¹⁶, тако и у описима из 1660. код Евлије Челебије и 1663. године код Аустријанца Отендорфа¹⁷, односе се на мост који је подигнут 1662. године, а заменио је овај дотрајали из 1596. године.

У близини моста види се насут терен некадашњег савског пристаништа, са дугачком зградом са контрфорима. Овде је потребно напоменути да су при археолошком испитивању овог терена на том месту пронађени остаци велике грађевине, у ствари подрумске просторије зграде правоугаоне основе.¹⁸ У њеном поду нађено је укопано велико дрвено буре чистог катрана, неопходног за импрегнирање бродова, па овај податак можда открива да се ради о *згради бродоградилшта*, која се помиње у Доњем граду у изворима касног средњег века.

У топографији Београда, посебно занимљив део града представља комплекс *трговачког пристаништа на Дунаву*. Оно је на Ватајевом цртежу означено неупадљиво, једним објектом који би могао бити дебљи стуб за привезивање бродова или мала платформа за силазак с брода. То пристаниште је већ обрађено у научним радовима код нас¹⁹, али цртеж о коме је реч даје нове елементе у погледу његове повезаности са тврђавом и насељем крајем XVI и почетком XVII века.

Пристаниште је испред капије у приобалном беду, а брани га оближња квадратна кула, са зупцима при врху и закошеним проширењем при дну. Заштиту са друге стране пружала му је угаона кула Небојша, полигоналног, тачно ухваћеног облика, са округлим прозорима на

¹¹ Г. Елезовић — Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Београд 1950, 34, 52, 65—66.

¹² Б. Храбак, *Мостови под Београдом у XVI и XVII веку*, Годишњак града Београда XXI (1974) 5—8, даје све изворне податке о грађењу понтонских мостова преко Саве, који су подизани када су припремани османлијски походи ка северу, те су били индикатори будућих војнополитичких догађаја.

¹³ В. Винавер, *Прве устаничке борбе против Турака*, Београд 1953, 39.

¹⁴ Б. Храбак, *нав. дело*, 8.

¹⁵ Ј. Богићевић, *Путовање царског посланства у Цариград 1608. г.*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду IV/3 (1931) 445.

¹⁶ Ж. Шкаламера — М. Поповић, *нав. дело*, 54.

¹⁷ Е. Челеби, *Путонис*, Сарајево 1967, 349; опис Београда од Н. Ottendorfa објављен је у *Политици* 26. марта 1933, 11.

¹⁸ М. Бирташевић, *Археолошки преглед* 4 (1962) 174.

¹⁹ Г. Марјановић-Вујовић, *Пристаништа београдског града*, Саопштења XI (Београд 1970) 22—40.

четири етажне, вероватно у функцији топовских отвора, и са зашиљеним кровом изнад сужене четврте етажне. У оваквом распореду објеката пристаниште се јавља и у доцнијим изворима, нпр. у Гумповом гшану, а ситуација са остацима капије и квадратном кулом забележена је и при археолошком испитивању овог терена.²⁰

Од пристаништа, које је капијом било непосредно повезано са насељем у Доњем граду, воде два спољна пута дуж узаног обалског појаса. Један пут иде ка капији Западног подграђа на Сави, а други поред Небојше, затим преко мостића на почетку малог дунавског залива до Источне капије II.²¹ Одмах после мостића одваја се један крак пута ка групи кућа на самој обали Дунава, о којима ће бити речи.

При проучавању овог дела Доњег града потребно је нагласити да је почетком XVII века од некадашњег дунавског залива низводно уз кулу Небојшу, који је служио као заштићено пристаниште, остао само мали залив, сужен и премошћен на свом улазном делу. Остала површина некадашњег пристанишног залива претворила се у мочварно тле, преко кога су, почев од Источне капије II, постављене талпе како би се омогућио пешачки и колски прилаз ка дунавским предграђима.

На североисточном бреду, који је на црте жу приказан скраћено због угла посматрања, нема пристанишне капије, кроз коју се излазило на залив и која је имала значајну улогу у одвијању трговине воденим путем.²² Досадашње претпоставке да је ова капија заидана крајем XVII века, захваљујући тачно одређеном времену настанка овог извора, требало би померити на сам крај XVI или почетак XVII века. На цртежу, на месту где је била капија, налази се округла отвор из кога вири цев, чија се функција само може претпоставити. Користећи и у овом случају резултате археолошких радова, могућа је претпоставка да је у питању одливни канал из доњоградског насеља, чије је постојање утврђено код североисточног бреду.²³ Мање је вероватно да је овде у питању топовски отвор.

На обали Дунава, низводно од некадашњег пристанишног залива, налази се група кућа изван палисада које штите дунавско насеље. Оне су посебно занимљиве и због топографије Београда и због свог архитектонског изгледа. Из писаних и ликовних извора XVI и XVII века познато је да су на овом простору биле смештене *рибарска пијаца* и царинарница. Најранији помен рибарског трга из 1576. године налази се код А. Вранчића²⁴, а доцније, у првој половини XVII века, спомиње га и ХаџиКалфа.²⁵ На Ватајевом цртежу рибарницу вероватно представља ниска кућа, разуђене основе, која изгледа као покривена пијаца. Она је на том месту лоцирана и на већ поменутом италијанском плану из 1683. године.²⁶ Велики чамац при обали Дунава, поред кога два турска

Сл. 5. Рибарска пијаца
Fig. 5. Le marché aux poissons

аласа извлаче мрежу, наговештава исто тако постојање рибарског центра на овом простору (сл. 5).

Посебну вредност овог ликовног извора представља изглед насеља унутар градских бредуа и у предграђима на дунавској и савској страни. Може се слободно рећи да се ни на једном ликовном извору до краја XVII века не налази овако реалистички приказ турских махала, са густо збијеним кућама од бондрука²⁷, покривеним високим крововима и окруженим високим дрвећем, изнад којих само понегде полети увис витки минарет неке џамије, или се око задржи на већем трговачком или култном објекту. По-

²⁰ Иста, *нав. дело*, 34, сл. 56.

²¹ Североисточни фортификациони потез обрадио је М. Поповић, *Утврђене средњовековне капијена североисточном бреду београдског града*, Саопштења IX (1970).

²² Капија је откривена током археолошких радова 1947. и 1961; уп. Д. Јовановић, *Извештај са ископа вања на београдској тврђави*, Старинар I (1951) 243—245; Г. МарјановићВујовић, *нав. дело*, 27—28, сл. 43—45.

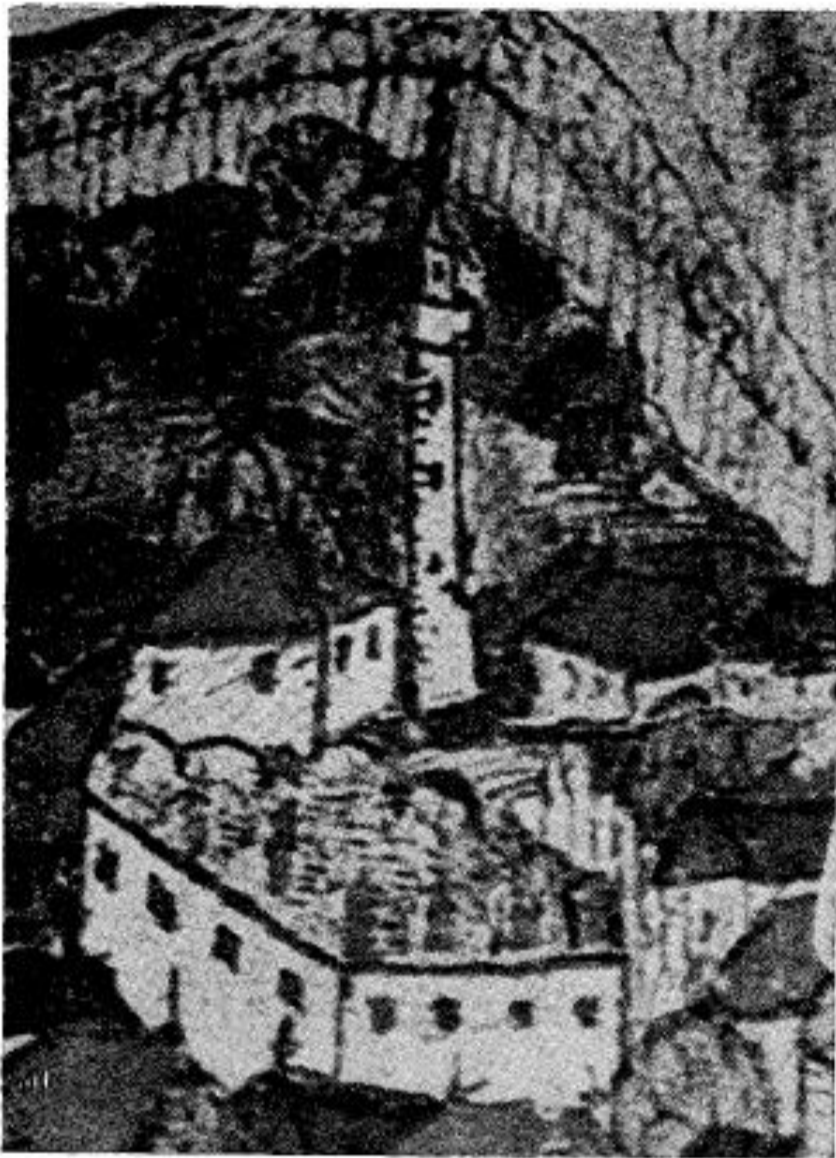
²³ Г. МарјановићВујовић — М. Поповић, *Североисточни бред Доњег града*, Археолошки преглед 10 (1968) 201.

²⁴ П. Матковић, Рад ЈАЗУ 100, 1890, 134.

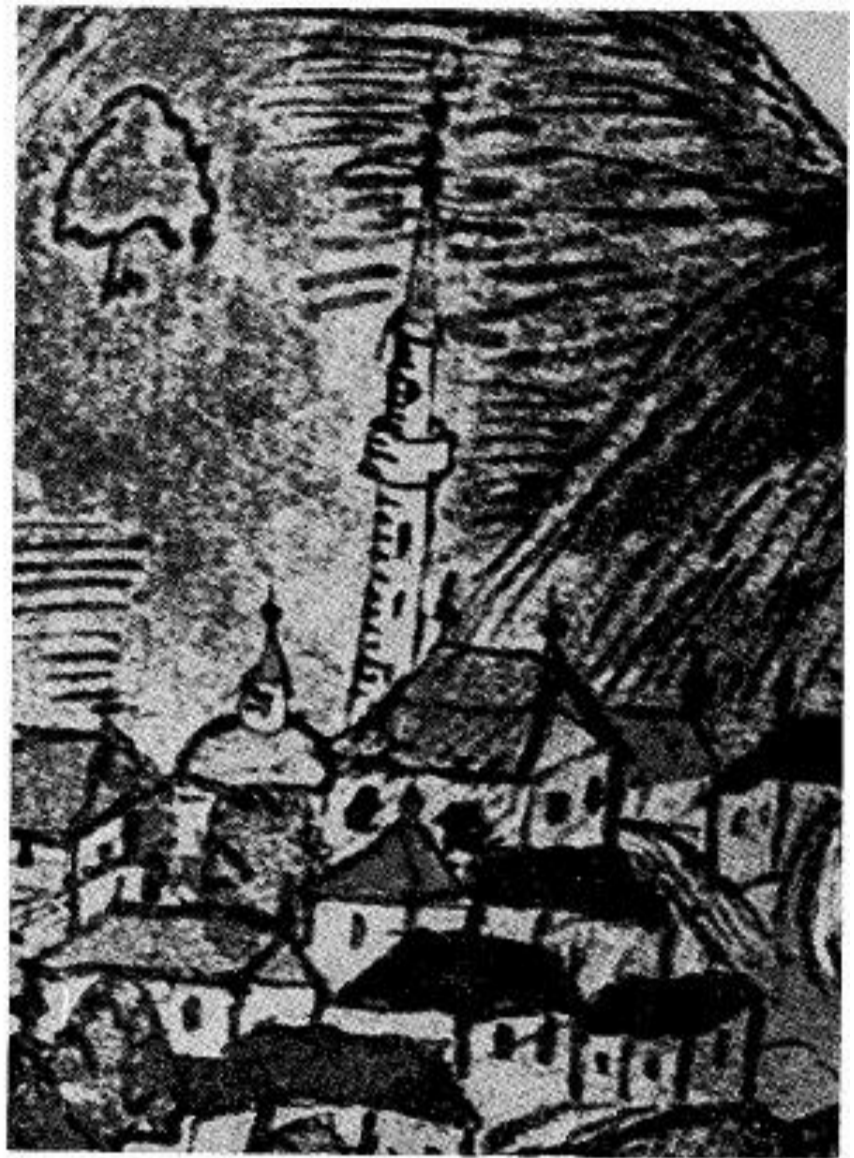
²⁵ Ст. Новаковић, Споменик АСН XVIII (1892) 65.

²⁶ Ж. Шкаламера, М. Поповић, *нав. дело*, 39, 48.

²⁷ Остаци кућа од бондрука, на каменим темељима констатовани су приликом испитивања терена Доњег града у сигурним слојевима XVI и XVII века, на више места: уп. Г. МарјановићВујовић, *Историја Београда* I, 305; иста, *Кућа из друге половине XVII века откопана у утврђеном подграђу београдског града — Доњем граду*, Годишњак града Београда XX (1973) 203.

Сл. 6. Царева џамија и караван-серај Сулејмана Величанственог у Доњем граду
Fig. 6. La mosquée impériale et le caravansérail de Soliman le Magnifique dans la Ville basse

Сл. 7. Куполаста џамија и католичка црква у дунавском делу предграђа
Fig. 7. La mosquée conique et l'église catholique dans la partie du faubourg située au bord du Danube

даци о насељу утолико су драгоцености кад се зна да о урбаном развоју Београда између 1582. године, када је сачињен последњи катастарски попис, па све до 1660. године, тј. до казивања Евлије Челебије, нема много података.²⁸

Разгледајући на цртежу насеље у Доњем граду, које као да је гледано из птичјег лета, пажњу привлаче два култна и један трговачки објект.

Велика или Царева џамија, настала од средњовековне митрополијске цркве²⁹, која се састоји од високог минарета и зграде са кровом на четири воде, налази се у средишту Доњег града (сл. 6).

Северозападно од Цареве џамије, у близини приобалног бедема, пажњу привлачи већа кружна грађевина с куполом. То би могао бити један од месцида, можда Сулејманханов месцид, кога једино помиње Челеби.³⁰ Месциди су били мање махалске богомоље, тј. култни центри најмањих територијалноадминистративних јединица у муслиманским насељима. Они нису имали амвон, а много пута ни минарет, и од њих су доцније често настајале џамије.³¹ Иако у изворним плановима Београда XVII века није уцртан ниједан објект ове врсте на овом простору, Д. Ђурић-Замоло је Сулејманханов месцид ло-

цирала на скоро исто место као; на Ватајевом цртежу, вероватно због близине истоименог каравансераја.³² Уколико није у питању неки од амама, који се исто тако помињу у Доњем граду у изворима XVI и XVII века, ово би био први ликовни приказ једног од дванаест месцида везаних за Доњи град у извору из 1660. године.

Најмонументалнија зграда у Доњем граду је каравансерај Сулејмана Величанственог, правоугаоне основе, са низом прозора на обе фасаде. Зграда каравансераја завршена је на карактеристичан начин за ову врсту објеката — кровом који се састоји од малих купола, док се дуж ивица уздиже низ малих оцака, који

²⁸ Х. Шабановић, *Град и његово становништво у XVI и XVII веку*, Историја Београда 1, 409.

²⁹ М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник радова Народног музеја IX—X (Београд 1979) 504—511.

³⁰ Е. Челеби, *нав. дело*, 98.

³¹ Х. Шабановић, *Урбани развој Београда од 1520. до 1688. године*, *Годишњак града Београда XVII* (1970) 32—33.

³² Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521—1867. године*, Београд 1977, 56, сл. 92.

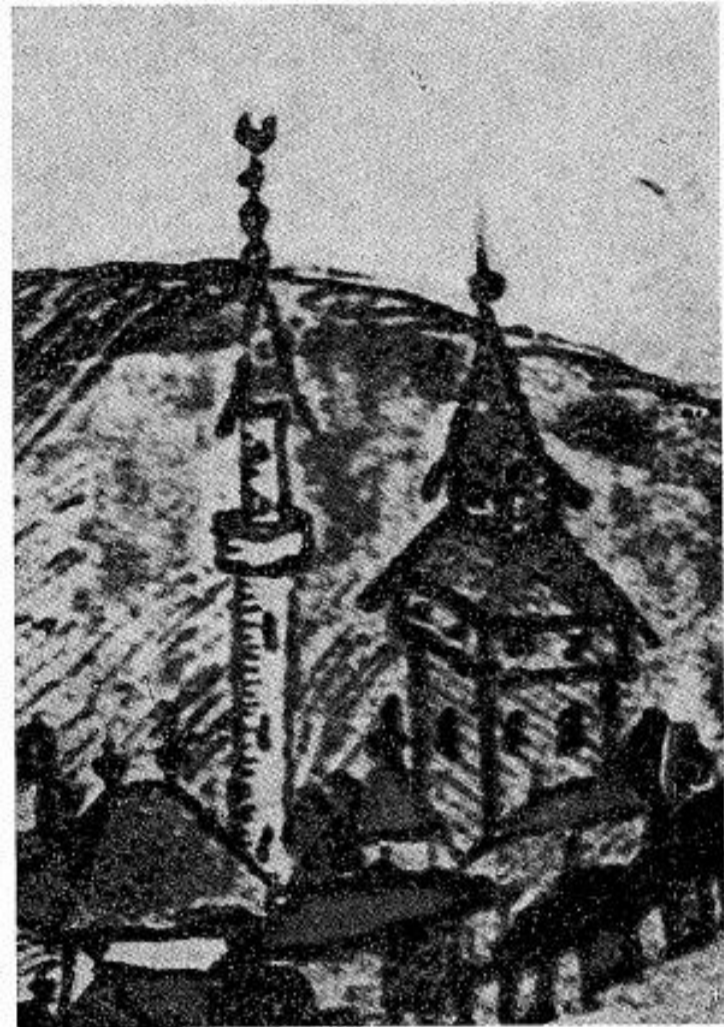
указују на унутрашњи распоред, тј. на низ соба, од којих је свака имала своје ложиште.³³ Својим габаритом каравансерај надвисује све околне зграде (сл. 6). Овде треба напоменути да се овај трговачки објект и Царева џамија налазе у истом односу на већ поменутом италијанском и Гумповом плану.³⁴

При анализи насеља у граду и ван њега могу се запазити нове муслиманске махале. Тако у оквиру бедемом посебно обезбеђеног простора на западном делу Доњег града, а тај простор је изграђен пре средине XVI века под називом Болмахисар, лежи махала позната из пописа из 1582. године као *махала Алаудина Тиревије*.³⁵

У отвореном предграђу на дунавекој страни града види се један део *старе дубровачке вароши*, допуњен у овом времену са две џамије, од којих је једна куполаста. Испред ње се налази грађевина виша од околних кућа, са високим кровом, која би могла бити једна од католичких цркава некадашњег хришћанског дела вароши³⁶, који је под Турцима исто тако променио свој урбанистички лик (сл. 7).

У савском делу београдског предграђа истичу се две групе степенасто постављених кућа, поред веома стрмог пута са степеницама, који води ка понтонском мосту на Сави. То су вероватно махале хришћанских становника, а међу њима и Цигана, који су чували складишта хране у „царским амбарима“ на обали Саве. И на овом простору се налазе две џамије — једна с куполом, друга, према облику култне зграде, вероватно настала од цркве. За прву групу кућа, са леве стране степеница, може се помишљати да припада *махали Скале*, коју Х. Шабановић утврђује први пут у попису из 1560. године и везује за утврђење Болме, али у недоумици да ли њено име означава степенице (скеале) или пристаниште (скела).³⁷ Можда овој махали припада једна од џамија на овом простору, која се први пут јавља 1560. године, а затим 1630. године као „царева џамија на београдској скели“.³⁸

Стамбена архитектура београдских махала на овом вредном извору има све карактеристике балканскооријенталне архитектуре. Степенасто постављене куће остваривале су оно што је било својствено овом типу грађевина — везаност за природу и право на простран видик. На цртежу постоји више типова кућа — приземних, на спрат са истуреним доксом или разуђене основе, која упућује на покривени трг. Најбољи и најтипичнији пример турске стамбене архитектуре пружа кућа поред рибарске пијаце. Она има високу и масивну основу приземља, са широким улазним вратима, и истурен доксом са два прозора на чеоној страни куће. Оно што је издваја од других, сличних типова, вероватно бондручне конструкције, то су широке талпе, јасно истакнуте на целој згради, које указују да је била изграђена само од дрвета (сл. 5).

Сл. 8. Киоск у Горњем граду и џамија султана Сулејмана
Fig. 8. Le kiosque de la Ville haute et la mosquée du sultan Soliman

На крову појединих зграда налазе се детаљи који откривају врсту кровног покривача. То су крстови, украсне јабуке на дугој мотки или само вертикално пободене мотке, који се јављају на крајевима високих кровова на две воде, указујући на стари начин конструкције кровова од шиндре, тј. на кровне покриваче од дрвених листова.³⁹ На највећој и најдужој згради

³³ Х. Шабановић, *Урбани развитак*, 32—33; Д. ЂурићЗамоло, *нав. дело*, 88.

³⁴ Ж. Шкаламера, М. Поповић, *нав. дело*, 39, 47—48.

³⁵ Х. Шабановић, *нав. дело*, 13.

³⁶ Католичке цркве у овом предграђу помињу 1608. Прандштетнер и 1658. А. Пуле; уп. Ј. Богићевић, *нав. дело*, 67; Р. Самарцић, *Београд и Србија у делима француских савременика*, Београд 1961, 203.

³⁷ Х. Шабановић, *нав. дело*, 17.

³⁸ Исто, 18.

³⁹ Дрвени листови, посебно обрађени цепањем и тесањем, постављани су у хоризонталне редове, тако да виши ред делимично преклапаижи. Захваљујем арх. Р. Финдриху на усменим подацима о конструкцији дрвених кровних покривача од шиндре и клиса. Уп. Р. Финдрих, *Прилози познавању кровних покривача од дрвене грађе у нашем народном градитељству*, Рашка баштина 2 (Краљево 1981) 215—219.

Унутрашњег утврђења разазнаје се још једна врста старог кровног покривача — клис. По мишљењу арх. Р. Финдрика, начин на који су постављене дрвене плоче, полукружно завршене, битно се разликује од крова покривеног црепом.⁴⁰

На слици постоји и једна грађевина посебног архитектонског облика, типичног за турско градитељство. То је *видиковац или киоск*, више пута споменут код Челебије. Њега можда треба идентификовати са поменутом високом кулом у Горњем граду, која се својим изгледом разликује од осталих кула. Она има високо уздигнут и покривен доклат, који надвисује још једна кулицаосматрачница са зашиљеним кровом (сл. 8). По месту где се налази, могуће је да је један од видиковаца које Е. Челеби лоцира у Горњем граду као „диван киоск”, са кога види цело Темишварско поље.⁴¹ Уколико би ова претпоставка била тачна, досадашњи оскудни подаци о турским киосцима у Београду⁴² били би обогачени још једним објектом ове врсте.

Добро запажени изгледи махала, грађевина и детаља стамбене архитектуре на Ватајевом цртежу у складу су са описима Београда код путописаца из XVI и XVII века. Европски путници, посматрајући град са становишта европске архитектуре, истичу да су то „кукавне колибе” на један спрат, грађене од дасака и шиндром покривене.⁴³ Насупрот Европљанима, Евлија Челеби, оријенталац и добар познавалац турске архитектуре, пун је похвала за београдске куће. Он прави разлику између кућа унутар бедема Доњег града, без вртова и башта, и кућа у вароши, које су нанизане једне изнад

других те им прозори и балкони гледају на реке Дунав и Саву и Темишварско поље. По њему, палате великаша, велике и мале куће, биле су покривене ћерамидом, а тек по која даском. „То су дивне куће са вртovima и баштама, доклатима и високим киосцима”, узвикује овај Левантинац.⁴⁴ „Лепшег места на свету можда никад није било”, констатује Мађар Ференц Ватај, иако се налазио у незавидном положају турског заробљеника.

Завршавајући приказ Београда са његовог колорисаног цртежа из 1603. године, можемо закључити да овај ликовни извор пружа изузетно вредан прилог упознавању београдског града и вароши, у времену за које нам недостају многи урбанистички подаци. Његова вредност је утолико већа што су крајем истог века у великој реконструкцији београдског града ишчезле све те махале унутар градских бедема, са пратећим објектима трговачког и култног значаја.

⁴⁰ Кров од клиса рађен је тако што су дрвене плоче, завршене полукружно, постављане у хоризонталне редове са смакнутиим слагањем плоча, да се спојнице не би поклопиле. Р. Финдрих, *нав. дело*, 223.

⁴¹ Е. Челеби, *нав. дело*, 98.

⁴² Једна од ретких представа ових објеката за бележена је на италијанском плану из 1683. године, али изван градских бедема. Уп. Ж. Шкаламера, М. Поповић, *нав. дело*, 39, 51, 54.

⁴³ Податке су оставили: С. Герлах 1572. године, Прандштетнер у првој половини XVII века и Де Е 1621. године; уп. П. Матковић, *нав. дело*, 16; Р. Самарцић, *нав. дело*, 164.

⁴⁴ Е. Челеби, *нав. дело*, 88, 96.

Le Belgrade de 1603, vu par un prisonnier de guerre

MARIJA BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ

L'auteur analyse le dessin coloré de Ferenc Wathay, officier hongrois qui fut fait prisonnier en 1603, près de Szekehervar et déporté à Constantinople. Pendant son bref séjour à Belgrade il laissa une image extrêmement précieuse de cette ville, telle que celle-ci se présentait vers la fin du XVIIe siècle, avant la grande rénovation. Après un plan turc de Belgrade remontant à 1492 et une gravure sur bois exécutée en 1522 par Resch, c'est ici une troisième représentation originale de Belgrade, que n'est pas une compilation arbitraire de modèles antérieurs, comme l'étaient la plupart des gravures des XVIIe et XVIIIe siècles, mais une image fidèle de la ville, vue sur place.

Dans cette source précieuse, les détails particulièrement importants sont ceux qui évoquent les constructions destinées à la défense de la ville et ceux qui font partie de la physionomie urbaine de celle-ci. Certains éléments apparaissent dans ce dessin pour la première et la seule fois. L'auteur prête surtout attention à la position qu'occupaient les palissades fortifiées et les portes de la ville, le port commercial sur le Danube et le ponton franchissant la Save, ainsi qu'à l'aspect des quartiers turcs. En comparaison avec d'autres plans et vues de Belgrade, le dessin de Ferenc Wathay représente une source que l'on ne saurait négliger, si l'on désire connaître la physionomie de Belgrade sous la domination des Turcs.